

Андрій Кукурудза

Захист батьківщини у вченні РУН віри та її носіїв в Україні (на прикладі АТО)

Andriy Kukurudza

Protection of motherland in the doctrine of Native Ukrainian National Faith and its carriers in Ukraine (for example ATO)

The article is devoted to the religious perception of the phenomenon of war by Native Ukrainian National believers and the struggle for independence of Ukraine. Special attention is focused on the issues of death in war, death in a fight for the country, in fighting against invaders from the position and in the interpretation of sacred texts and prayers Native Ukrainian National believers and teachings of Leo Sylenko. Attention is paid also to the possibility of the emergence and development of Native Ukrainian National chaplaincy.

Keywords: sacred, death, death, warrior, prayer, chaplain, war, fight, Ukraine, rzhis

Присвячено релігійному сприйняттю рунвірівцями явища війни, боротьби за незалежність України. Особлива увага зосереджена на питаннях смерті на війні, загибелі в боротьбі за свою країну, в протидії загарбнику з позиції та в трактуванні сакральних текстів та молитов рунвірівців та вченні Лева Силенка. Увага приділена також можливості появи та розвитку рунвірівського капеланства.

Ключові слова: священний, смерть, загибель, воїн, молитва, капелан, війна, боротьба, Україна, ржіс

Революція гідності та подальша війна з Росією на Донбасі 2014 р. об'єднали українців, згуртувавши їх на наших наріжних цінностях: захисту рідної землі, цілісності держави, протидії російським посіпакам та їхнім кавказьким найманцям, допомоги нашим землякам з тимчасово окупованих територій. І коли політики не полишили своїх традиційних чвар та спекуляцій, продовжуючи ганьбити державну верхівку, звичайне населення справді проявило громадянський героїзм, в тилу розгорнувши потужну хвилю волонтерства, а в зоні бойових дії демонструючи воєнні успіхи та перемоги численних добровольчих батальйонів, спецпризначенців, десантників та збройних сил.

Церква, яка, за неодноразовими соціопитуваннями користується найбільшою довірою українців, також не залишилася осторонь драматичної боротьби нашого народу у відстоюванні своєї незалежності вже в XXI ст. Але окрім представників традиційних релігійних організацій України, в процес захисту суверенітету та територіальної цінності нашої держави влилися й інші, в тому числі нетрадиційні, релігійні організації. Коли дії

звичних та масових церков в Україні православної, греко-католицької, протестантських, в контексті ведення нашою державою війни за свою цілісність, перебувають у фокусі ЗМІ та дослідників, то такі ж кроки нетрадиційних релігій, зокрема найвпливовішої течії рідновірства – РУН віри потребують додаткового докладного вивчення. Це робить дослідження проблеми відношення вчення РУН віри до війни та боротьби за незалежність України особливо актуальним саме сьогодні.

Тому метою пропонованої розвідки є висвітлення особливостей ставлення представників Рідної української національної віри та власне Силенкового вчення до захисту Батьківщини та зокрема ситуації ведення Росією гібридної війни з Україною в 2014 р.

Мета дослідження передбачає розв'язання наукових завдань:

з'ясування особливостей сакрального ставлення рідновірів до війни та захисту рідної землі;

встановлення сприйняття рідновірами агресивної політики Росії проти України та історичної незмінності цієї ворожнечі та агресії;

визначення особливостей молитовної підтримки воїнів та захисників України рунівірвцями;

з'ясування перспектив практики рунівірвського капеланства в умовах здійснення АТО.

Джерельною базою дослідження стали сакральна література, публіцистика рунівірвців, Мага Віра та інші праці Лева Силенка, безпосереднє спілкування автора з рідновірами в зоні АТО та в перервах між ротаціями, дослідження спеціалістів з розвитку руху рідновірів в Україні.

Питання відродження та інституційного оформлення рідновірства в Україні досить розроблене та вивчене на різних рівнях. Особливо важливо згадати одне з перших досліджень з цієї теми – видання А. Колодного «Рідна Українська Національна Віра¹», дисертаційні дослідження про розвиток рідновірства в Україні й діаспорі та світоглядно-філософські особливості язичництва та його сучасного розвитку О. Турик², О. Гуцуляк³, Т. Беднарчика⁴ тощо. Але окрім праці А. Колодного, дослідження охоплюють, як правило, лише певні аспекти багатогранного явища рідновірства в сучасних умовах, залишаючи місце для подальшого вивчення. Сучасна ситуація в Україні змушує проводити дослідження під новим кутом розгляду явищ, зокрема ролі релігії в умовах ведення країною війни в ХХІ ст. Тому окреслені в статті завдання потребують додаткового вивчення та аналізу.

Осучаснене давньоруське язичництво Лева Силенка побудоване на україноцентричній основі з фокусуванням уваги на історії України-Руси, її успіхів та невдач, боротьбі нашого народу за своє державницьке іс-

нування. Підкреслено національний характер цього релігійного вчення автоматично передбачає сакральне вболівання саме за українців упродовж віків (за рунвірівським літочисленням 1115 років) та теперішньої держави українців. Саме тому трагічні події 2014 р., зокрема окупація Криму, порушення територіальної цілісності України, реальна загроза втрати української державності в XXI ст., війна Росії проти українських військ на Донбасі та загибель українських громадян, але разом з тим і титанічний здвиг українського народу в протидії російській агресії стали знаковими подіями для рідновірів, не залишивши їх, як і мільйони українців, осторонь. Окрім того, варто підкреслити, що саме РУН віра серед інших течій рідновірства характеризується найбільшою динамікою зростання громад за період незалежності України⁵.

Розглядаючи питання життя і смерті, війни й захисту своєї держави рунвірівцями, найперше необхідно констатувати, що РУН віра як національне релігійне вчення несе власний моральний кодекс, який перегукується з моральними цінностями давньоєвропейських дохристиянських вірувань, байдужих до наднаціональних проблем, «чужого горя», з одночасною сакралізацією права сильного на існування і, відповідно, приреченістю слабкого до загибелі, релігій, де не універсальність, а виразне національне «ми» є вирішальним. Українські язичники, шануючи історичну велич князя Святослава та інших титанів зброї, в самій основі свого світогляду оспівують велич давньоукраїнських воїнів – захисників рідного краю. Саме тому в одній з праць Лева Силенка читаємо:

Предки наші старіші, як чада
Елогимові. З наших племен
(Кімерійсько-Гиксоського стада),
Де Славута тече (Бористен),
Перші в світі родилися вої,
Що з Дніпра по Єгипетський Ніл
Мчали летом стріли золотої,
Чудотворною стриманістю бджіл...⁶

Цим самим возвеличується войовничість наших предків, яка набувала різних історичних форм, але не розчинялася, не зникала на генетичному рівні попри втрати державності. Давньоязичницька основа вчення Лева Силенка та його глибокі релігійнознавчі знання втілилися в «співвідношення віри, науки, філософії та історії» «Мага Віри», де серед іншого засновник релігійного вчення виділяє проблему сили нації та її життєздатності. Постійно звинувачуючи християнство в руйнуванні духовної сили українців і як наслідок вразливості нашого народу, пророк РУН віри відкидає ідею

покірності, християнської стриманості як духовні пута. «Український народ тілесно здоровий. Він сильний, – пише реставратор давньої віри українців. Він розумом глибокий і красою лица принадний. Але він слабкий вірою в себе. Він слабкий своїми слабими переконаннями (його душу приборкала і спотворила многовікова неволя)⁷» – написано в «Мага Вірі». Натомість Силенко висуває власні меседжі сакралізації боротьби та чину в ім'я Батьківщини, які в умовах сучасної боротьби за збереження цілісності України та незалежності взагалі звучать дуже переконливо. Пробудження народу пов'язане з його реальними життєвими (політичними та військовими) перемогами. Їх творцями повинні стати самі українці, але лише ті, хто здатен до боротьби і смерті. І в цьому чині провідна роль належить подвигу Ржісів – Рішителів Життя і Смерти, поняття, яких формулює Силенко «Рішителі Життя і Смерти, тобто ржіси. Народ, побачивши подвиги ржісів, самозвеличиться. Народ не може жити без великих синівських подвигів. Він подвиги обожнює і ними наснажується. Що більші синівські подвиги, то більша енергія і віра народу. Там, де немає великих синівських подвигів, народ стає кволим⁸. Таким чином, розпочинається сакралізація боротьби за свій народ та свою державу Україну. Ці моменти чужі християнству та вважаються пережитком давнього міфологічного світогляду дохристиянської Європи. Але духовний потенціал в площині відданості громадян своїй нації та жертвності за неї тут незаперечний. Сьогоднішні рунвірівці в Україні підтверджують існування в їх вірі поняття «священної війни» в захисті своєї країни, але в рамках здорового глузду⁹.

«Той, хто відчув, що він готовий бути ржісом, – пише Силенко, – не обов'язково має звільнитися від земного життя: ржіс проявляє божественні свої сили у всіх сферах життя народу – на фронті, в розвідці, в мистецтві, в техніці, в праці. Він відрізняється від маси своєю одержимістю, цілеспрямованістю, відвагою, здоровими інстинктами народного самозбереження, самопосягтою, вищою за звичайне життя і звичайну смерть. Ржіс – завершення кращих духовних і тілесних сил нації, ржіс – це Дажбожий дар, який отримує не кожний, це дар Слави, Любові і Безсмертя¹⁰. Як тут не згадати про подвиги українських «кіборгів» які власною доблестю вісім місяців боронять донецьке летовище, наводячи жах на росіян. На важливій ролі психологічно-духовного настрою готовності чоловіка вирушати на війну наголошують також і християнські священники. Адже для XXI ст., коли чоловіки, які народилися і виросли в мирний час і навіть не знайомі з прикладами збройної боротьби своїх батьків та дідів, бойові дії – це зона надскладного психологічного стресу та фізичної небезпеки. Церква з її благословенням в цих ситуаціях також історично виступала як «духо-

вний компенсатор та генератор», вселяючи в бійців віру та мужність. Але українське православ'я за період АТО не виявило одностайності. В той час як Київський патріархат показав послідовність в духовній та навіть матеріальній підтримці українських воїнів та борців за територіальну цілісність (відкрита підтримка на найвищому архієрейському рівні, гуманітарна допомога, активне капеланство, безкоштовний сорокауст за учасників АТО та ін.), Московський патріархат в Україні не виявив такої послідовності і навіть попри дипломатичні спроби уникнути прозорого декларування позиції, не уник ганебних скандалів (небажання молитися за українських воєнних, молитви за успіх російських агресорських військ та Путіна тощо) і навіть відвертої зради окремих священиків Московського патріархату на сході України та участі їх в діях терористів та російських окупантів. Самі рідновіри переконані, що «попівство розклало збройні сили» в незалежній Україні» і вказані тези лише зміцнюють їх переконання¹¹. Зі свого боку, релігійне вчення Мага Віри, навпаки, не тільки підтримує та освячує подвиг боротьби та смерті за Україну, але навіть сакралізує саму війну за Батьківщину та протидію одвічному російському ворогу. Силенко проголошує безсмертя загиблих в боротьбі за нашу країну. «Ржіс – найвищий ступінь духовного і тілесного життя рунвіста. Ржіс – український камікадзе. Один ржіс знищить сотню злотворних вторжників. Він (ржіс) сам добровільно і врочисто зголошується у хвилину всенародної тривоги йти у Царство Духа Предків. Ржіс своєю тлінною тілесною кончиною нищитиме осині гнізда вторжників. Рунвісти такого озброєного Рішителя Життя і Смерти, тобто ржіса, обрядово проводжатимуть уквітчаного у вінок Безсмертя. Найкращі красуні внуків Дажбожих цілунками і співами проводжатимуть його, як на велике Різдво Світла Дажбожого, у Святиню Безсмертя. Мати його буде проголошена Великою Матір'ю Волі і Слави. Ржіс обрядово (в натхненні Дажбожого священнодійства) своєю мудрою смертю майстерно і впевнено відбирає життя в сотні катів України. Піде слава по світу, що коли йде ржіс, то це значить іде той, хто сам себе прирік на смерть, щоб своєю смертю перемогти ту смерть, яку несуть Україні вторжники»¹². Таким чином, загиблі в боротьбі за Україну та проти її поневолювачів стають святими і отримують стан святості в потойбіччі. Саме поняття «ржіса» виділяється сьогоднішніми рунвірівцями в Україні як наріжне в теперішній ситуації агресії Росії проти нашої держави. Сакральне значення цього терміну якраз і відповідає сприйняттю послідовниками Лева Силенка захисників Батьківщини, українських вояків¹³.

Розглядаючи сприйняття рунвірівцями боротьби за незалежність України та її територіальну цілісність, не можна оминати діяльність одного з провід-

них діячів становлення РУН віри в незалежній Україні, творця українського бойового мистецтва «бойовий гопак» Володимира Пилата. Символічно, що палкий прихильник відродження рідновірства став реставратором та натхненником національного бойового мистецтва, пропагуючи здоровий спосіб життя для молоді та, найголовніше, ідею сильного українця (відомий слоган гопаківців «рабів до Раю не пускають»). «Стримати натиск ворогів, перемогти і розбити їх ущент міг тільки той народ, який був готовий до війни, мав віру, – пише Володимир Пилат, – яка передбачала напад варварів, визначала суть ворога й закликала до його знищення¹⁴». Відповідно перше видання книги «Бойовий гопак» В. Пилата, яке побачило світ у Львові в 1994 р., було повністю побудоване на рунвірівській ідеології віри в Дажбога. «Інтернаціональна сутність християнства не здатна задовольнити потреби світогляду воєнка – захисника нації», – стверджує автор «Бойового гопака¹⁵». Вже в наступних виданнях 1999 р. та ін., зі зрозумілих причини (РУН віра не стала масовою релігією в Україні), рунвірівська ідейна складова (відверте рідновірство) була майже повністю обмежена¹⁶. Але ідея сильної України, духовної величі, любові до Батьківщини, лицарський кодекс захисників України справедливо залишились. Ідеї, висловлені Володимиром Пилатом і, зокрема, розроблене та впроваджене до педагогічного виховання, практичного вивчення та застосування бойове мистецтво – гопак здійснило і продовжує здійснювати великий вплив на формування активної, національно свідомої молоді нашої держави.

Освячення боротьби за незалежність України звучить в різних рунвірівських книгах. Зокрема в книзі «Учитель Силенко» можна прочитати: «Сини і дочки, обороняючи Вітчизну, беруть участь у священній війні. Хто обороняє Вітчизну від вторжників, той священнодіє, є глибоко віруючою людиною. Ніхто не має права зневажати його рідні розуміння віри і Бога. Найвизначніші оборонці державної України стають лицарями Світової Справедливості¹⁷».

Серед сакральних текстів рідновірів велика увага приділяється молитвам за воїнів, захисників, героїв, полеглих в боротьбі за Україну. І коли в православних молитовниках такі молитви почали добавляти і повертати з минулого вже в розпал АТО минулого року, то в рунвірівців вони ввійшли до молитовника відразу після видання такого в Україні 2006 р. Незважаючи на те, що чисельність рунвірівців в Україні незначна, приблизно 1,5–2 млн, вони постійно моляться також за українських воєнних, не дивлячись на те, що більшість їх християни¹⁸. Рядки про боротьбу з ворогом, захист Батьківщини, смерть, знищення напасників та окупантів сприймаються зовсім по-іншому після початку вперше в історії новітньої України війни за її територіальну

цілісність та збереження незалежності. А рунвірівські молитви сповнені «бойового духу» та любові до України.

В сакральній практиці рунвірівців використовується декілька різних молитов, які тією чи іншою мірою стосуються захисту Батьківщини та протидії агресору. Рунвірівський молитовник був виданий в 2006 р. в Україні на основі текстів Мага Віри. «У Рунвірі молитва, – зазначено в збірнику, – це вільна й бадьора пісня душі, і той, хто каже, що для життя пісня-молитва не потрібна, не знає таїн мудрого життя»¹⁹. До «войовничих» молитов рунвірівців відносяться «Богатирської душі», «Священнодійного гніву», «Молитва перед боем», «Молитва волхва до мечиносців» та ін²⁰. Вказані молитви в своїх текстах несуть потужний заряд войовничості, справедливого гніву, вселяють почуття власної гідності, історичної величі нашого народу та війська. Всього цього тривалий час не вистачало українським силовим структурам, особливо українського духу:

*«...хто в борні святій помер – той щасливо жив,
хто утратив земні скарби,
а вірність Вітчизні, як душу свою береже,
той нічого в житті не згубив,
він Безсмертям твоїм багатіє...»*

– йдеться в молитві «Богатирської душі»²¹. Цілком природно напрошується паралель з найвідомішим релігійним прикладом сьогодення – мучеництвом мусульман в боротьбі з невірними, коли «шахіди» (нехай терористи) стають святими і отримують привілеї у вічному житті.

Унікальним є приклад патріотизму та державної свідомості рунтата Кия, який після Революції гідності не залишився осторонь проблем рідної держави і, незважаючи на поважний вік та родину, повернувся до відродженої Національної гвардії і зі зброєю в руках став на захист територіальної цілісності України. Активний учасник майдану, Кий, маючи 47 років та четверо дітей, в березні 2014 р. поїхав з групою патріотів колишніх військових до с. Старе на полігоні готуватися до боротьби з російським агресором²². Незважаючи на своє нетрадиційне (за офіційною класифікацією) віросповідання, прапорщик «старої» Національної гвардії став переконаним рідновіром ще в 2008 р., особисто спілкувався з Левом Силенком, Кий завоював повагу та авторитет серед свого бувалого та відчайдушного колективу. Чи в вояцькій їдальні, чи в казармі, чи на плацу він не соромився, вбравшись в шати відданого внука Дажбожого, відчитати рунвірівські сакральні тексти. Для прикладу, у військовій їдальні із запаленими свічками на прохання побратимів, які навіть не були рідновірами, Кий зачитував поминальні молитви на 40-й день розстрілів пікетувальників на Майдані

(9-тий день рунвірівці не відзначають). Коли ж бійцям батальйону в кінці серпня 2014 р. прийшов час вирушати на нову ротацию на схід України до зони АТО, рунтато, не соромлячись, впевнено на плацу з трибуни прочитав благословення воїнам в поході проти росіян (молитва Духовного осяяння). Сакральні слова «...за Уряд України-Руси, який відстоює духовну, економічну, політичну і державну незалежність України-Руси, за славне військо Українське, за його відданих воїнів і командирів, за всіх людей на планеті Земля, що доброзичливо ставляться до Вітчизни нашої, Господу Дажбогу помолімось^{23!}». В умовах війни, розв'язаної в ХХІ ст. Росією проти свого сусіда, нашої держави, такі слова молитви вражали кожного. І понад 250 гвардійців, офіцерів, генерал і навіть православний священник без жодного протесту вислухали молитви до кінця, прислухаючись до патріотичних рядків та розуміючи, що під час війни не всі повернуться з відрядження в зону бойових дій. Перебуваючи на передовій боротьби з російською агресією, на блокпості за містом Вуглегірськ в районі Дебальцевого, Кий продовжував духовно та морально підтримувати своїх бойових побратимів²⁴. Хоч гвардійці традиційно в більшості були практикуючими і не практикуючими християнами, жодних конфліктів на релігійному рівні не виникало ні під час підготовки батальйону майданівців весною 2014 р., ні, тим більше, під час бойових завдань. Наражаючись на небезпеку, людина особливо вразлива духовно і потребує духовної підтримки. Коли говорять міномети, «гради» та свистять кулі снайперів, найшвидше згадується про присутність Бога. Троє молодих бійців за період АТО прийняли рунвірівську Силенкову віру, поспілкувавшись з рунтатом Києм та познайомившись з його вірою. Коли восени на блокпості, де перебував Кий, трагічно в бою загинули молоді гвардійці-патріоти, їхні однополчани самі звернулися до Кия, щоби він відспівав загиблих «по-своєму» (православного священника поблизу не було). І хоч командир блокпосту виступив проти, він не зміг заперечити волі більшості в такому делікатному питанні, хоч загиблі і не були рунвірівцями, як і більшість бійців на позиції. За спокій душ спочилих героїв були прочитані «побратимські молитви» за загиблими²⁵. Тож прапорщик Національної гвардії України, боець майданівського батальйону і далі продовжує виконувати патріотичний чоловічий обов'язок стосовно захисту рідної землі, готуючись з товаришами до нових відряджень в зону АТО на відсіч московському окупанту. І тут варто процитувати ще один рядок з молитви «Богатирської душі»: «...Роди, моя Земле, великих синів і навчи їх розслабляти катів, благослови мій меч святий, Дажбоже мій!²⁶». Слова як заклик до виховання нового сильного покоління захисників, щоб підняти Україну після понад 20-ти років «незалежного»

тупцювання в стані постійної кризи та занепаду не можуть не вразити своїм патріотизмом.

Отже, аналіз та зіставлення священних текстів рунвірівців та їх інтерпретацій носіями цієї віри в Україні засвідчують високий патріотичний потенціал, закладений у вченні Лева Силенка. Приклади сьогодення та участь рунвірівців у Революції гідності та особливо боротьбі з російською агресією підтверджують, що закладені в РУН вірі духовні заклики до захисту батьківщини, чину смерті в боротьбі з російським окупантом не залишаються не почутими послідовниками вчення Лева Силенка в Україні. Окрім того, важливо підкреслити, що перебування в зоні АТО рунвірівського «священика» показало, що українське суспільство підтверджує свою високу толерантність до інших релігій, а РУН віра стала більш знайомою та звичною для українців в ХХІ ст. Рунвірівські сакральні тексти і особливо їх бойовий дух стали доволі сприйнятними для екстремальних умов бойових дій на Донбасі, де подвиг та смерть ходять поряд, а українські бійці щогодини наражаються на небезпеку. Таким чином, питання ймовірного рунвірівського капеланства в середовищі простих гвардійців (за спостереженням автора, більшість вояків взагалі погано розуміють явище РУН віри) не викликало б ніяких суттєвих конфліктів (самі рідновіри не вірять, що влада дозволить подібне явище²⁷), адже мова не йде про релігійну агітацію, натомість «бойовий запал» рунвірівських молитв надзвичайно потужний.

¹ Колодний А. Рідна Українська Національна Віра. – Київ: Світ знань, 2002.

² Тупик О. О. Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті рр. ХХ ст.). Автореферат дис. канд. іст. наук / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2002.

³ Гуцуляк О. Б. Неоязичництво як світоглядне явище (історико-філософський аналіз). Автореферат дис. канд. філ. наук / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів,

⁴ Беднарчик Т. Р. Український рідновірський релігійний рух у діаспорі ХХ століття. Автореферат дис. канд. філ. наук / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – Київ, 2007.

⁵ Гутковська І., Кожоляно Г. Рідновірство в Україні на зламі ХХ – ХХІ століть // Історія релігії в Україні. Науковий щорічник 2008 р. – Львів: Логос, 2013. – Кн. 1. – С. 701.

⁶ Силенко Л. Гість з храму предків. З піснею у Духовній Державі Історії, Релігії, Філософії. – Львів, 2006. – С. 15–16.

⁷ Мага Віра. Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра). Велике світло волі. – Велика Британія – США – Канада – Австралія – Західня Німеччина, 1979. – С. 1030.

⁸ Там само.

- ⁹ Інтерв'ю автора з рунтатом Антом. – грудень 2014 р.
- ¹⁰ Мага Віра... – С. 1032-33.
- ¹¹ Інтерв'ю автора з рунтатом Антом. – грудень 2014 р.
- ¹² Мага Віра... – С. 1031.
- ¹³ Інтерв'ю автора з рунтатом Антом. – грудень 2014 р.
- ¹⁴ Пилат В. Бойовий гопак. – Львів, 1994. – С.182.
- ¹⁵ Там само. – С. 189.
- ¹⁶ Пилат В. Бойовий гопак. – Львів, 1999.
- ¹⁷ Учитель Силенко. Його родовід, життя і Віра в Дажбога / Лисенко С. – К.: Обереги, 1996. – С. 532.
- ¹⁸ Інтерв'ю автора з рунтатом Антом. – грудень 2014 р.
- ¹⁹ Молитовник. Я молюся: Дажбоже, Ти Святий Дух Народу мого. – Київ, 11006. – С. 5.
- ²⁰ Там само. – С. 3–4.
- ²¹ Там само. – С. 28.
- ²² Інтерв'ю автора з рунтатом-капеланом Києм. – грудень 2014 р.
- ²³ Молитовник... – С. 8.
- ²⁴ Інтерв'ю автора з рунтатом-капеланом Києм. – грудень 2014 р.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Молитовник... – С. 28.
- ²⁷ Інтерв'ю автора з рунтатом Антом. – грудень 2014 р.